

А.С. Русяєва

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ОДНІЄЇ ТЕРАКОТИ З ОЛЬВІЇ

Світлій пам'яті Аделі Ісаківни Фурманської
з нагоди її 100-ліття

Наведено окремі доповнення та авторські спостереження і пояснення до нового вивчення ольвійської теракоти.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, поховання, протома, ритуальний жест, Деметра, Кора-Персефона, Афродіта.

До однієї з найважливіших частин роботи наукових фондів Інституту археології НАНУ під керівництвом Н.О. Сон належить публікація на сучасному науковому рівні різночасових археологічних матеріалів, які зберігаються тут в окремих колекціях багатьох дослідників. Чільне місце займає і колекція з розкопок Ольвії під керівництвом Л.М. Славіна, основні категорії знахідок з якої ретельно вивчаються. Чимало з них вже опубліковані різними авторами. В нещодавно виданій збірці антична тематика посідає головне місце (Колекції... 2016). Кожна стаття, без сумніву, заслуговує на увагу не тільки вперше опублікованими матеріалами, сучасними методами їх детального аналізу та хронології, а й новими аспектами в дослідженнях. Найбільше мене зацікавила публікація про реставрацію та реконструкцію ольвійської протоми Афродіти з вдалим поєднанням при її вивченні двох різних за фахом авторів (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 145—149, кольорова табл. 2). Відверто кажучи, основним приводом до написання моєї статті було, з одного боку, здивування стосовно вказаного ними місцезнаходження теракоти в ямі 1 (поховання 4), а з іншого, що її було виявлено в колекції матеріалів з розкопок Л.М. Славіна за 1956 р. (Там само, с. 145). Відомо, що Л.М. Славін особисто ніколи не займався розкопками ольвійського некрополя, хоча вони й були складовою Ольвійської археологічної експедиції і перебували під його безпосереднім керівництвом.

А.І. Фурманська

Згадані обставини, а разом з тим і відчуття провини перед дійсним автором знахідки цієї теракоти на некрополі, спонукали мене до пошуків її конкретнішого місцезнаходження. Слідом за Л.М. Славіним та іншими дослідниками Ольвії, на підставі інвентарного шифру (О-56/744), я вважала, що вона була знайдена під час розкопок городища. Отож, оскільки в публікації А.С. Борисюк-Дудкіної та Т.М. Шевченко розглянута протома класичного періоду, то передусім довелося шукати свідчення про неї в монографії Ю.І. Козуб про некрополь V—IV ст. до н. е. Досить стисло в ній зазначено, що після десятилітньої перерви «*кілька елліністичних поховань розкопала на некрополі у 1956 р. А.І. Фурманська*»

(Козуб 1974, с. 5). Певно тому, що синхронно з її книгою публікувалась монографія М. Парович-Пешикан про некрополь Ольвії елліністичного часу (Парович-Пешикан 1974). Саме в останній дещо більше сказано про ці дослідження: «До 1956 г. все силы ольвийской экспедиции были сосредоточены на систематических раскопках городища. Небольшие раскопки провела в 1956 г. западнее Заячьей балки А.И. Фурманская при участии автора» (Парович-Пешикан 1974, с. 6). Та найважливіше полягає в тому, що М. Парович-Пешикан посилалась на публікацію А.І. Фурманської, в якій розглянуто їх результати з планом розкопу та ілюстраціями цілих посудин з нерозграбованих поховань (Фурманская 1959, с. 133—138, рис. 1, 2; табл. 1). Загалом на їх підставі було зроблено висновок: всі вони належать до раннього еллінізму; це повністю підтверджувало припущення Б.В. Фармаковського, що найближчі з заходу до міста могили датуються переважно елліністичним часом¹ (Там само, с. 138). Про поховання 4 і теракоти, на жаль, сказано дуже мало: «В засыпке погребения 4 встречены сетчатый лекиф (в трех обломках), протома Деметры (в обломках), пастовая бусина и куски красной краски» (Там само, с. 136). Судячи з тексту і плану воно знаходилось у великій приблизно овальної форми ямі, на відміну від ґрунтових могил прямокутної форми. Дослідниця вказала розміри цього поховання і його перекриття трьома кам'яними плитами, які лежали не *in situ*, тому що могила була розграбована (Там само, с. 134—135, рис. 1, 4). Зображення протоми в її публікації відсутнє. Імовірно, на той час вона ще не була реставрована, але, як буде сказано нижче, могли існувати й інші причини.

У монографії М. Парович-Пешикан зазначено, що, на відміну від багатьох інших некро-

полів, в ольвійських могилах цього часу теракотових статуєток знайдено мало. Фактично відомі тільки фігурка крилатого Ерота з поховання 4/1908 і теракотова протома Деметри чи Кори з могили 1/1956; обидві знайдені в могилах, які датуються скоріше пізньокласичним, ніж елліністичним часом² (Парович-Пешикан 1974, с. 130). Дійсно, чимало дослідників вказувало на надзвичайно рідкісне покладення теракот в ольвійські поховання класичного та елліністичного періодів порівняно з боспорськими та багатьма іншими античними некрополями, де протягом століть існувала традиція супроводжувати померлого різними за змістом і формами теракотоми. Започаткування подібної традиції в Ольвії належить до пізньоархаїчного часу (Скуднева 1988, с. 29), але її вкорінення так і не відбулося.

Звертає увагу, що М. Парович-Пешикан в каталозі описала всі розкопані А.І. Фурманською могили кінця IV і кінця IV—III ст. до н. е., крім ями 1 (поховання 4) (Парович-Пешикан 1974, с. 157—158, 162)³. Отже, зважаючи на всі наведені факти і особливості досліджень, слід вважати, що фрагменти протоми було знайдено не *in situ* біля кістяка, а лише в засипці ями 1. А туди вони могли потрапити разом із землею з іншого місця так само, як і уламки сітчастого лекіфа.

У квітні цього року минуло 100 років з дня народження (9.04.1916) А.І. Фурманської, що спонукало мене до подальшого розгляду протоми. Крім того, в статті А.С. Борисюк-

¹ Можливо, саме тема дисертації М. Парович — аспірантки Л.М. Славина спричинила тоді розкопки елліністичного некрополя в Ольвії і завдяки вищезгаданому припущенню Б.В. Фармаковського їх було проведено саме в цій його частині. При цьому варто підкреслити, що А.І. Фурманська і М. Парович вперше взяли за непрості для тих часів археологічні дослідження, які чомусь не мали продовження. А.І. Фурманська, зазначивши у статті, що роботи велись за участю аспірантки М. Парович, опублікувала її одноосібно. На той час вона вже очолювала археологічну експедицію в Тірі (1953—1963 рр.), а М. Парович невдовзі повернулася на батьківщину в Югославію (тепер — Сербія), де 1960 р. в Белградському університеті захистила докторську дисертацію на вищезгадану тему. Лише Ю.І. Козуб у 1964 р. вдалося переконати Л.М. Славина у необхідності продовження розкопок некрополя.

² Ю.І. Козуб також описала могилу 1908/4 і знайдену в ній ту ж мініатюрну (2,5 см) позолочену фігурку крилатого генія (Ерота?) зі схиленою головою у високому калафі. За її припущенням, вона входила до шийної прикраси з шести теракотових позолочених розеток, знайдених у цьому ж дитячому похованні середини — другої половини IV ст. до н.е. (Козуб 1974, с. 103, 148). Однак М. Парович-Пешикан, всупереч попередньому датуванню, відносила це поховання до III ст. і припускала, що розети прикрашали домовину (пор. Парович-Пешикан 1974, с. 130, 180).

³ Звісно, в наш час внаслідок передатування багатьох категорій античних керамічних виробів всі матеріали загалом з ольвійського некрополя різних історичних періодів потребують перегляду. Тільки побіжне зіставлення деяких цілих посудин, представлених в публікації А.І. Фурманської, з керамікою Афіньської агори, яку сучасні дослідники використовують для датування, показує, що переважно аналогічні за формою відносяться до третьої чверті IV ст. до н. е., однак, припустимо, що деякі, зокрема лекіфи і чорнолакове блюдо за орнаментом, можна віднести й до другої чверті (пор., наприклад: Фурманская 1959, рис. 2; табл. 1, 1, 2, 4, 7—9, 11; Sparkes, Talkott 1970, pl. 27—29, 36, 38, 56, 73, 80), що, зрозуміло, не виключає того, що вони були покладені, згідно з археологічними контекстами, і в пізніші поховання.

Дудкіної і Т.М. Шевченко містяться кілька моментів, які теж потребують деяких доповнень. Автори правильно зауважують, що протома, яка вирізнялася серед теракот з розкопок Ольвії 1956 р. «*рідкісною повнотою збереженості, за який значний період часу досі докладно не публікувалася*»; «*після майже 20 років (насправді 15-ти: А.Р.) з часу виявлення у працях А.С. Русяєвої з'являються лише її прорисовки і фото (Русяєва 1971, рис. 1, 1, с. 31; 1979, рис. 24, с. 44) з інформацією про те, що це найраніша з протом, що зображають Кору-Персефону в Ольвії класичного періоду*» (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 145).

З попередньо сказаного зрозуміло, що в той час я не знала про виявлення цієї протоми саме на некрополі, інакше, детальніше зупинилася б на доказах приналежності її Деметрі, підтримавши при цьому точку зору А.І. Фурманської, або ж з деяким уточненням підтримала приналежність Кори-Персефоні. Відрізнялось би відповідно і її датування, здійснене на підставі матеріалів з поховань (Фурманская, 1956, с. 133—138). У монографії про землеробські культури в Ольвії класичного періоду згадується ця протома з посиланням лише на мою статтю. Проте далі при розгляді теракот елліністичного періоду згадано і знахідку цієї ж протоми Деметри чи Кори-Персефони в похованні з посиланнями на попередніх авторів (Фурманская, 1959, с. 136; Парович-Пешикан, 1974, с. 130; Русяєва, 1979, с. 68).

Нині може виникнути питання, чому сталася така плутанина і що зумовило те, що ця цікава не лише «*рідкісною повнотою збереженості*», а й не дуже характерним для Ольвії класичного і елліністичного періодів місцем виявлення на некрополі, такий довгий час не вивчалася у повному обсязі. Сказане вище не претендує на виправдання, але тим не менше потребує певних роз'яснень. У зв'язку з цим варто знати, яка ситуація склалася у 60-ті роки минулого століття з публікацією ольвійських теракот.

Можливо, що А.І. Фурманська мала наміри опублікувати знайдену нею теракоту ⁴, але Л.М. Славін як керівник експедиції, за традиційними правилами, які існують і тепер, володів правами першовидавця. Основними ж причинами відмови були, найімовірніше, ті, що він вже був обраний, як один з авторів всесоюзного престижного видання «*Античные терракоты Северного Причерноморья*» (САИ

⁴ Дослідницю цікавили пам'ятки мистецтва, про що, наприклад, свідчать її статті про знайдені в Тірі скульптури (Фурманская 1960, с. 78—83; Фурманська 1965, с. 158—163).

Г1—11 1970, частина I) під безпосереднім керівництвом М.М. Кобиліної ⁵. Після її монографії про теракотові статуетки Пантікапея і Фанагорії (Кобылина 1961) (або й раніше) між ними існувала домовленість про аналогічну за методом вивчення співавторську публікацію теракот Ольвії. Однак це не вдалося здійснити внаслідок рішучого протесту О.І. Леві та В.М. Скуднової, які вже займалися вивченням ольвійських теракот ⁶.

Крім того, варто звернути увагу на обставину, чому протома, про яку тут мовиться, не була опублікована Л.М. Славіним у зводі. Попередньо можу зазначити, що під час обговорення у 1970 р. моєї статті про культ Кори-Персефони, написаної на підставі переважно присвятних написів, співробітники Відділу висловили зауваження щодо відсутності в ній відповідних теракот та їх ілюстрацій. Після цього Л.М. Славін дав мені кілька рисунків теракот, серед яких був і рисунок цієї протоми зі стислою інформацією, яку я могла опублікувати тільки без фотографій і без посилань на нього (Русяєва 1971, с. 31—32, рис. 1, I). Лише після виходу друком САИ Г1—11 (1970 р.) і невдовзі до своєї передчасної смерті вчений передав мені деякі фотографії, які не увійшли до цього видання, серед них і знімок протоми, на зворотному боці якої стояв інвентарний номер, і яку я змогла опублікувати через чимало років по тому зі ще більш стислою інформацією (Русяєва 1979, с. 44, рис. 24), адже самому не вдалось відшукати серед матеріалів розкопок Л.М. Славіна ⁷. За правилами зводу по-

⁵ До цього А.І. Фурманська, а також Р.І. Ветштейн та Ю.І. Козуб приймали участь тільки у попередньому зводі про керамічне виробництво та теракотові форми Північного Причорномор'я (САИ Г1—20 1966).

⁶ У зв'язку з цим неясно, чому в цьому ж зводі було повністю проігноровано навіть статтю Г.Г. Мезенцевої (Вінницької) на тему кандидатської дисертації про ольвійські теракоти (Мезенцева 1956, с. 179—202).

⁷ Працюючи старшим лаборантом у відділі скіфо-античної археології я брала участь у роботі Л.М. Славіна над теракотами, які зберігались в той час у фондах Інституту археології на вул. Кірова (Грушевського, 4). До моїх обов'язків входило наступне: допомогти завідувачці фондів Н.П. Амбургер, яка з величезною повагою ставилась до Л.М. Славіна, винести теракоти з підвального приміщення на перший поверх, з яких він самостійно відбирав потрібні для публікації; потім відібрані ми відносили в камеральну лабораторію до реставратора О.К. Гончарової для їх механічного чищення від пилу і бруду, бо їх заборонялося мити водою. Після цього я відносила їх до фотографа, а через деякий час разом з фотографіями до квартири Л.М. Славіна, де він їх описував і відсилав до Москви М.М. Кобиліній.

трібно була ширша інформація, ніж та, що містилась на рисунку: не вистачало детальнішого опису зображення, даних про конкретне місце знахідки і висоту, склад глини, характер поліхромії, аналогій тощо. Отже, внаслідок відсутності цих даних Л.М. Славін, імовірно, не зміг її опублікувати у зводі. Де саме зберігалась на той час протома, мені й досі невідомо.

Далі в статті А.С. Борисюк-Дудкіної та Т.М. Шевченко докладно описано поганий стан збереженості протоми, яка раніше не реставрувалась, «однак наявні сліди неякісних, не професійно проведених попередніх робіт»: фрагменти з'єднувались помаранчево-жовтим клеєм, а великі шви було заліплено пластиліном (2016, с. 146). Оскільки я бачила цю протому на чорно-білій фотографії, то не можу з певністю сказати, як її було склеєно, коли і де було проведено таку роботу: в Ольвії чи в камеральній лабораторії Інституту археології, де працювала досвідчений реставратор О.К. Гончарова. Нині ж для кращого уявлення про реставрацію доцільно було б зазначити, яким чином її тепер затоновано, бо на кольоровому фото відсутня чіткість зображення. Не зайвими при цьому були б і порівняння з тими теракотами, на яких краще збереглась поліхромія (наприклад: Леви 1970, с. 35, 37, 38; Русяєва 1982, с. 16), та що являє собою «фарба бежевого кольору», яка, мабуть, уперше зафіксована на цій протомі.

Звісно, досконала реставрація і реконструкція протоми дали можливість Т.М. Шевченко до найменших подробиць її охарактеризувати, описати найменші деталі, а разом з тим «*повному поглянути на датування й атрибуцію протоми, зважаючи також на нові дослідження в коропластиці*» (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 146—148). Дійсно, я не займалася вивченням теракот у повному обсязі. Здебільшого, вцілілі та найменш фрагментовані використовувала як одне з джерел для вивчення окремих культів божеств і культурно-релігійних зв'язків у Північно-Західному Причорномор'ї. Але цілком позитивно ставлячись до розгляду теракот у світлі новітніх досліджень, все ж таки не можу не торкнутись окремих тлумачень Т.М. Шевченко, зокрема тих, що стосуються моєї атрибуції цієї протоми, а нині вже й А.І. Фурманської та М. Парович-Пешикан, які залишились для авторки не відомими.

Так, Т.М. Шевченко зазначає, що лише після комплексної реставрації вдалося розрізнити часткову, раніше не помічену оголеність боги-

ні, що зрештою призвело до інтерпретації протоми як зображення Кори-Персефони у вищезазначених публікаціях А.С. Русяєвої. Однак, відмінною ознакою цієї богині, на її думку, був гранатовий плід у руці, згідно з даними дослідників 1950—1960-тих рр. (Шевченко 2016, с. 146). Звісно, дослідниця має повне право на таку атрибуцію статуетки, хоча існують і інші, на які вона не зважала.

Загальноновизнано, що Кора-Персефона в багатьох регіонах античного світу, зокрема і в сценах елевсінських ритуалів, мала чимало різних атрибутів. Згідно з Гомеровим гімном — гранат, квітку граната, ті квітки (або бутони), які вона разом з Артемідою, Афіною та Уранією (Афродітою) збирала на лузі перед тим, як її викрав бог підземного світу Аїд (Плутон). Двічі у цьому гімні наголошувалось, що то були іриса, шафран, гіацинти, фіалки, троянди і бутони троянд, лілії та особливо нарциси (Hom. Hymn. V, 5—15, 416—433). Кора-Персефона зображувалась також з яблуком, вінком у руці або на голові, з пташкою, півнем і яйцем, факелом, квіткою маку або маковою голівкою, як і її мати Деметра (Peschlov — Bindokat 1972, с. 60—157; LIMC. IV, 1988, S. 844—892, Taf. 563—599; LIMC. VIII, 1997, S. 956—978, Taf. 640—653, Simon 1998, S. 80—98 тощо). Навіть ще у першій половині I ст. н. е. у розписах боспорського склепу Деметри, в яких художники відобразили окремі сцени з Гомерового гімну про викрадення Кори, зображено чимало квітів і пташок (Ростовцев 1914, с. 206; Зинько 2009, с. 67).

Водночас варто згадати численні дані інших дослідників, які вважають, що після популярності Гомерового гімну Деметрі та поширенням панеллінського елевсінського культу Великих богинь у багатьох античних містах, зокрема й Північного Причорномор'я (найбільше на Боспорі), скульптори, художники, вазописці та коропласти наділяли обох богинь різними атрибутами, часто навіть однаковими для акцентування сакральної єдності матері і дочки, а згодом матерів божественних синів. Тому між дослідниками як коропластики, так і культів цих богинь ведуться дискусії щодо визначення їх точної атрибуції. Донині можна зустріти в публікаціях «Деметра чи Кора-Персефона», а також за відсутності відповідного контексту — просто протома чи напівфігура богині. При цьому часто не враховують, що Кора-Персефона була наділена потрійною сутністю: Кора — просто юна вродлива («квітколиця», за Гомером) дівчина до викрадення Плутоном; Персефона — його дружина і володарка підземного світу, в якому вона за

велінням Зевса проводила третину року і народила Іакха — Діоніса Загрея; Кора-Персефона — богиня-мати, яка після повернення з того світу дві третини року перебувала на Олімпі разом з Деметрою та іншими божествами.

З огляду на це, зазначу, що ще в першій своїй публікації про ольвійський культ Кори-Персефони, слідом за іншими дослідниками, писала, що протоми із зображенням жіночих божеств частіше всього пов'язують з хтонічними божествами; чимало є різних видів протом із зображенням Деметри і Кори-Персефони з характерним для них покривалом над головою, яке з часом трактувалось по-різному. Особлива роль у цих протомах належала рукам: одна з них тримала біля грудей гранат, квітку, вінок, пташку, посудину або просто закривала одну з грудей, а інша щільно була притиснута до тіла; були популярними протоми з обома руками біля грудей. Тип таких протом, в яких втілювався і образ Кори-Персефони, був широко відомий в грецьких містах і на островах Середземного моря (Русяєва 1971, с. 30). Отже, з наведених даних зрозуміло, що далеко не всі протоми відносились мною до образу Кори-Персефони. Водночас не можу підтримати точку зору Т.М. Шевченко, що підняті до грудей руки були жестом багатьох богинь (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 146). Таке безіменне твердження не містить підкріплення абсолютними аналогіями, бо до таких богинь могли належати справжні матері божественних дітей, поєднаних з елевсінською релігією (Nilsson 1976, S. 317—320, 469—477; Нильссон 1998, с. 59—88). В її основі лежало філософське осмислення щорічного відродження природи (насамперед зерна), родючості і достатку, сакрального шлюбу, життя і смерті, а в кінцевому результаті — безсмертя.

Стосовно датування протоми першою чвертю IV ст. до н. е., яке так впевнено пропонує Т.М. Шевченко на підставі сітчастого лекіфа в тому ж археологічному контексті, та стилістичних особливостей зображення (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 147), то, як видно, з урахуванням вищенаведених даних, у подальшому доведеться дещо змінити або ж довести запропоновану дату, бо стилістичний аналіз не дає надійних фактів. Так само сумнівною є дата V ст. до н. е. (Русяєва 1971, с. 31; 1979, с. 44). Якщо ж уламки сітчастого лекіфа повністю аналогічні за формою з двома іншими з не пограбованих поховань, то його можна датувати другою чвертю IV ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talkott 1970, p. 316, pl. 38, 1139). Цілком можли-

во, що в наш час вже з'явилися публікації з точнішими датами знайдених тут лекіфів. Логічно припустити, порівняно з іншими знахідками з розкопок А.І. Фурманської, що вони були покладені у поховання і дещо пізнішого часу.

На підставі характеру глини можна припустити, що хоч протома і мала аттичне походження, але не належала до аттичного імпорту. Однак з однозначним висновком Т.М. Шевченко щодо її херсонеського виробництва можна було б погодитись лише у тому випадку, якби, по-перше, було наведено достовірні аналогічні протоми, а ще краще теракотові форми херсонеських коропластів класичного або пізнішого періоду; по-друге, проаналізовано характер глини не за елліністичною херсонеською керамічною продукцією, згідно з В.В. Котенко, а за порівняльним аналізом глин і поліхромії херсонеських та ольвійських теракот відповідного часу. За спостереженнями А.С. Борисюк-Дудкіної, глина ольвійської протоми світло-коричнева, з кремевим відтінком, з грубими і дрібними домішками піску, незначними — слюди (Борисюк-Дудкіна 2016, с. 146). Тільки побіжний перегляд глин теракот Херсонеса показує, що вона має різні кольори і відтінки, але без згадок про домішки піску (Белов 1930, с. 245; 1970, с. 70—77; Шевченко А.В. 2000, с. 8). У такому разі особливо за наявності грубих і дрібних домішок піску, які свідчать про відсутність належного відмунлення глини, така важка протома могла б бути виготовлена в Ольвії непрофесійним коропластом із завезеної форми (наприклад, пор.: Винницькая 1951, с. 35—44; Ветштейн 1966, с. 13; Скуднова Славин, Клейман 1970, с. 52; Русяєва 1982, с. 14).

Проте немає поки що достовірних даних, які б свідчили про херсонеське, чи ольвійське виробництво цієї протоми. Натомість варто звернутись до численних боспорських протом подібного типу та різних розмірів. Наведемо тут лише дуже стисло інформацію за публікацією В.І. Денисової. При розкопках зольного вівтаря в Мірмекії було знайдено велику кількість теракот різних типів місцевого, боспорського, виробництва культового призначення. Серед них головне місце належить протомам у вигляді одnobічного рельєфу з поясным зображенням жіночої фігури зі складеними на грудях руками. Найтиповіший зразок протом першого типу — богиня у низькому калафі, прикрашеному трьома розетками, зверху якого накинуто гіматій, який спадає на її спину, плечі і лівий бік тіла. Права рука і груди залишені відкритими. З правого боку обличчя на фоні

гіматія добре видно вушну прикрасу у вигляді шестипелюсткової розетки. З іншого боку така розетка відсутня, що, можливо, пояснюється недостатньо гарною якістю форми. Зіставлення окремих протом показало, що вони є досить схожими варіантами, а незначні відмінності можна пояснити різною якістю форм (Денисова 1981, с. 32—33, табл. III).

За фотографією цієї мірмекійської протоми, хоч і не зовсім чіткою, та завдяки її опису зрозуміло, що вона становить собою аналогічний до ольвійської протоми варіант, але меншого розміру (висота — 13 см), глина, як і у значної кількості мірмекійських теракот, червона різних відтінків з домішкою вапна (Там само, с. 117, 129, табл. III, а). Всі протоми подібних типів і їх варіантів датуються за археологічним контекстом в зольному вівтарі першою половиною III ст. (Там само, табл. III—IV). Інша група з таким же ритуальним жестом — останньою чвертю IV — першою половиною III ст. до н. е. (Там само, табл. V).

Ще раніше на околицях Тирітаки було виявлено скупчення теракот-протом IV ст. до н. е. одного й того ж типу Кори чи Деметри з сумарним моделюванням, на основі чого було зроблено припущення про їх місцеве виготовлення (Марти 1941, с. 28). Своєю чергою М.А. Налівкіна зазначала, що мірмекійські та тирітакські протоми Деметри в покривалі належать переважно до IV—III ст. до н. е. На них руки неодмінно підтримують груди — ритуальний жест, властивий цій богині (Наливкіна 1952, с. 331—332). Імовірно, що завдяки цим публікаціям А.І. Фурманська впевнено визначила зображення Деметри на ольвійській протомі, а от М. Парович-Пешикан вважала, що це Деметра або Кора.

Перший дослідник культових зольників і святилища Деметри в Мірмекії В.Ф. Гайдукевич теж вважав протоми її зображеннями (Гайдукевич 1987, с. 91—97). У зольнику першої половини III ст. до н. е. знайдено 722 теракоти, переважна кількість належить фрагментованим протомам (Денисова 1981, с. 44, прим. 1). Попередньо у зводі теракот Північного Причорномор'я В.І. Пругло (Денисова) стисло охарактеризувала аналогічні протоми Деметри з Тирітаки (IV—III ст.) та Мірмекія (кінця IV — початку III ст. до н. е.) (САИ Г1—11 1970, с. 91, табл. 36, 1; с. 97, табл. 39, 4), що свідчить про те, що абсолютну дату встановити не вдалося⁸. На деяких з них збереглися залишки біло-

го покриття і червоної фарби, якою фарбували гіматій. Подібні до них було виявлено також у Горгіппії, де їх відносять до місцевого виробництва теракот Деметри і Кори IV—III ст. до н. е. (Кругликова 1974, с. 44, 46, табл. 51, 1)⁹.

Здебільшого протоми мають нечіткі відбитки, внаслідок чого важко простежити окремі деталі. Якщо уважно придивитись до всіх відомих протом цього типу, то найхарактернішими є майже ідентичні зображення голови, форми обличчя і його сумного виразу, ієратичного ритуального жесту у вигляді захисту грудей як символу материнства, показу гіматія, підрізаної фігури на рівні пояса. Одним із доказів їх приналежності образам Деметри і Кори є унікальна знахідка у святилищі цих богинь поблизу городища Генеральське Східне, розташованого на захід від Керчі (Масленников 2007, с. 67—309). На вотивному вапняковому рельєфі боспорського скульптора пізньоелліністичного часу зображено півфігури Деметри (у центрі) зі своїми дітьми: старшою дочкою Корою (зліва) і синами Плутосом та Іакхом (останній вважався і сином Персефони). Всі вони — у накинутах на голови гіматіях та в однаковій позі з притиснутими до грудей руками, як і на багатьох інших протомах (Масленников 2007, с. 129—134, рис. 65; Русяєва 2009, с. 115—116, рис. 8). Зображення матері і дочки ідентичні, тільки перша масивніша. Величезна кількість боспорських однотипних і різночасових протом, а разом з ними і рельєфу, безпосередньо свідчать про те, що для них існував раніший прототип (за В.І. Денисовою — з Родоса), як і для ольвійської протоми, з якого неодноразово виготовляли копії. Під час серійного виробництва вотивних теракот на Боспорі, де культу елевсінських Великих богинь мали найбільшу популярність у період найвищого розвитку хліборобства і торгівлі хлібом з Афінами, для них застосовувались різні за якістю форми, внаслідок чого відбитки здебільшого нечіткі.

Однак жодну з них, наскільки мені відомо, не було охарактеризовано і вивчено так ре-

ловні зображення В.І. Пругло (Денисова) ідентифікує по-різному: головна пов'язка, стефана і гіматій або калаф і гіматій (пор. Пругло 1970, с. 91, 93, № 6, табл. 36, 1; Денисова 1981, с. 33, табл. III, а).

⁹ На підставі характеру глини світло-коричневого або рожево-бурого кольору, з домішками дрібних блискіток слюди (інколи піску) виготовлено основну масу протом Деметри і Кори, знайдених у 1965 р. у відвалі святилища в Горгіппії. Їх місцеве виробництво підтверджувалось ідентичним характером глини і виробами з такої ж глини, яку брали з одного глинища (Кругликова 1974, с. 44, табл. 51, 1—6).

⁸ На протомах з Мірмекія та Тирітаки аналогічні го-

тельно, як це зроблено з подібною до них ольвійською протомою А.С. Борисюк-Дудкіною і Т.М. Шевченко. Але тим не менше, авторам, на мою думку, варто звернути увагу на боспорські теракоти як найближчі аналогії ольвійській знахідці. Адже саме на Боспорі в ранньоелліністичний період відбувалось масове виготовлення протом такого типу, на відміну від Херсонеса, хоч Т.М. Шевченко і вважає, що тут «*можливо, було виготовлено не одну таку протому у привізній формі і подальші дослідження виявлять аналоги теракоти, що потрапила в Ольвію*» (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 147). Такою ж мірою і з такою ж надією це можна сказати і про ольвійське виготовлення протоми ¹⁰.

Т.М. Шевченко чимало уваги приділила і доказам про приналежність протоми Афродіті, головним чином, на підставі оголеної правої частини тіла, розет на стефані та сережок (Там само, с. 147—148). Дійсно, напівоголена, як і повністю оголена богиня асоціюється з Афродітою з початку IV ст., особливо після статуй Праксителя, які часто копіювали й коропласти, якщо відсутні будь-які підстави вважати подібні зображення німфами або іншими персонажами, а їх і в Ольвії знайдено чимало. Але на цій протомі, як і подібних до неї численних боспорських, тільки права рука і груди залишилися відкритими. Крім того, варто пам'ятати, що складовою одягу богинь були хітони (часто безрукавні), зверху яких носили гіматії, які згідно з модою трактували по-різному. На багатьох пам'ятках мистецтва, зокрема і теракотах з зображенням Деметри і Кори, можна помітити, що хітони з тонкої прозорої тканини щільно облягали тіло, створюючи враження ого-

¹⁰ Принагідно можна згадати, як А.В. Шевченко віднесла до херсонеського виробництва теж ольвійський фрагмент голови богині. На підставі того, що вона «*стоїть як би особняком среди теракот Ольвии*», то «*стилистическая близость ее изображению Артемиды на фризе Пергамского алтаря навела на мысль, что перед нами — голова богини Девы*», яка була привезена в Ольвію в III—II ст. до н. е.; манера виконання теракоти, а особливо склад глини і жовтувато-зеленуватий ангоб добре відомі за місцевими керамічними виробами елліністичного часу; ця ж глина застосовувалась і в місцевій коропластиці, згідно Г.Д. Белову (Шевченко А.В. 2000, с. 11). При цьому автор, як належить, не порівняла глини (за В.М. Скудновою: «*глина серовато-желтоватая, в изломе коричневая с небольшим количеством мелких белых включений слюды с кварцевыми песчинками, очень похожая на ольвийскую*») (САИ Г1—11 1970, с. 52, табл. 31), проігнорувала тип теракоти, не врахувала її датування кінцем V ст. за даними археологічного комплексу та відповідними стилістичними ознаками (пор.: Книпович 1949, с. 50, рис. 12; Мезенцева 1956, с. 184—185; Скуднова, Славин, Клейман 1970, с. 52, табл. 31; Русяева 1982, с. 56, 145—146).

леності, якщо на них не збереглося покриття білим або кремовим ангобом і поліхромією ¹¹.

Афінські вазописці, скульптори та коропласти зображували в прозорих хітонах багатьох богинь і навіть напівоголеною Кору-Персефону. Так, на давно відомій червонофігурній з позолотою пеліці афінських майстрів близько середини IV ст. до н. е. з Павлівського кургану поблизу Пантікапея, яку численні дослідники постійно використовують для вивчення елевсінського культу Великих богинь, однозначно атрибутовані усі персонажі. На одному боці пеліки в центрі композиції представлено головну елевсінську тетраду: Деметра сидячи в хітоні і гіматії з намистом на шиї і в золотій діадемі зі скіпетром у руці з браслетом; поруч з нею стоять її оголений син Плутос з рогом достатку і напівоголена дочка Кора у вінку (гіматій закриває її нижче пояса, на шиї — нитка намистин). Тримуючи правою рукою факел, який горить, Кора спирається на колонку. Над ними на крилатій колісниці з золотим колоссям показано Триптолема, якому Деметра наказала вчити людей вирощувати хліб у всіх країнах (Paus. VII. 18, 2; Apollod. Bibl. 1. 5, 2). Тут же зображено Афродіту з крилатим Еротом, але на відміну від Кори, вона сидить в живописно драпірованому хітоні і гіматії, які повністю закривають її фігуру з руками, шию прикрашає просте намисто ¹². Діоніс, який, як і Афродіта, займав одне з головних місць в елевсінських містеріях, зображений у золотому плющевому вінку з тірсом у руці і повністю оголеним, сидячи на застеленому плащем табуреті. На протилежному боці цієї пеліки

¹¹ Наприклад, пор.: САИ Г1—11 1970, Ч. I, табл. 9, 4; 18, 1; 20, 3; 27; 29, 1, 7; 32, 1; Ч. II, табл. 7, 2; 8, 2; 9; 10, 2; 15, 2, 3; 21; 23, 5; 30, 6; 31, 1, 2, 4; 36, 1, 2; 39, 3, 4; 40, 5; 1974. Ч. III, табл. 1, 1; 3, 1; 5, 1—3; 6; 16, 2; Ч. IV, табл. I, 1, 3; 10, 5; 19, 5; 21, 1; 40, 4; 42, 1; 43, 2, 3; 51, 1; 52, 1. Реставратором не вказано, в яких саме місцях на поверхні ольвійської протоми виявлено сліди білої обмазки, фарби бежевого, червоного, коричневого кольорів. Проте далі при її описі зазначено коричневу, близьку до темно-червоного кольору фарбу на волоссі, яскравішу червону на губах, білу на стефані, а бежевою вкрито обличчя, шию і тіло (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 147—148). Отже, розпис був поліхромним.

¹² Варто згадати дані Платона (Plato. Symp. 180 e, d) та Павсанія (Paus. IX, 16, 2—4) про різні іпостасі Афродіти: Уранія (Небесна) отримала таке ім'я на знак чистого кохання без похоті; Пандемос (Всенародна) — на знак чуттєво-хтивих стосунків між різними статтями. Обидві, як відомо, шанувались тією чи іншою мірою в багатьох полісах античного світу, зокрема і в Ольвії, де відкрито окремі святилища кожної з них (детальніше див.: Буйських А.В. 2015, 6—21; Русяева 2015, с. 22—40; Вуйських 2015, р. 222—250; Русяева 2015, р. 251—279).

зображено іншу сцену з елевсінських містерій, де Кора сидючи з двома палаючими факелами у вінку на голові і намистом на шії одягнена так само, як і на протомах: праве плече і груди оголені, внизу навскіс від лівого плеча спадає гіматій (детальніше див.: Peschlov-Bindokat 1972, S. 116—117; Nilsson 1976, S. 319—320; Simon 1966, S. 72—82; Clinton 1992, p. 80—82; Кереньи 2000, с. 176—179; Русяева 2009, с. 132—134, рис. 16)¹³. Для храму Деметри в Пантікапеї на межі V—IV ст. до н. е. афінський скульптор виготовив мармуровий рельєф із зображенням чотирьох адорантів, які один за одним наближаються до Деметри і Кори, одягнутих в однакові безрукавні майже прозорі хітони з грудьми, що добре проступають, нижче яких живописно драпіровані гіматії (Саверкіна 1986, с. 154; Русяева 2009, с. 124—125, рис. 10). Можливо, що найсмівливіші афінські короласти майже в напівоголеному вигляді зображали ідентичні парні фігури Деметри і Кори на весь зріст стоячи в драпірованих нижче пояса гіматіях, намистом на шії і стефанах з рельєфними розетками на межі V—IV ст. Дві з них знайдено в фанагорійських похованнях, третя — в святилищі елевсінських богинь на Фанталівському півострові на Тамані (Кобылина 1974, с. 24, табл. 21, I; Завойкин 2003, с. 106, рис. III, I). Зображення цих Великих богинь інколи були майже ідентичними, починаючи з крито-мікенської епохи (Simon 1998, S. 81—84, 103).

Стосовно розет у вигляді прикрас головного убору на різного типу теракотах з багатьох античних центрів, наведених Т.М. Шевченко для підтримки версії про належність ольвійської протоми Афродіти (Борисюк-Дудкіна 2016, с. 147—148), атрибутом якої, як відомо, був голуб, а не пташки, то навряд чи за їх допомогою можливо однозначно стверджувати, що це дійсно була тільки ця богиня. Крім того, не відмічено жодної теракоти херсонеського виробництва з такими прикрасами. Однак варто було б звернути увагу на майже однотипні протоми Деметри в калафі із тим же ритуальним жестом з чітко визначеними пальцями на грудях з Ольвії і Херсонеса III ст. до н. е. (Леви 1970, табл. 20, 3; Белов 1970, табл. 8, 2). У цьому ж аспекті цікаво, як одні і ті ж протоми, виготовлені майже в однакових формах, але з різної глини, атрибутуються то Корою, то Афро-

дітою або ж Корою-Афродітою, були знайдені в різних північнопонтійських містах (з літ. див. Русяева 1982, с. 53—54).

Хтонізм Афродіти в Ольвії, як і в багатьох грецьких містах, мав зовсім інший характер порівняно з Деметрою і особливо Корою-Персефоною (Русяева 1982, с. 72—73). Остання була тісно пов'язана з потойбічним світом, катодом (спуск) та анодом (підняття), знаходилась відповідно між життям-смертю і новим життям на землі. Хтонічний аспект її культу був яскраво виражений на святі «Анод» в Елевсіні, на якому святкували повернення Кори-Персефони на землю і її зустріч з Деметрою, що вплинуло на розвиток поховального культу та сприяло поступовому виготовленню скульптур і переважно різних типів теракот у вигляді пеплофор, жіночого бюсту, жіночої напівфігури та протоми, а також зображенню ритуальних сцен на різноманітних вазах та в скульптурі (Nilsson 1976, S. 440, 472—477, 600; Berard 1974, p. 3—181). Їх приносили в святилища, ставили в священних місцях в помешканнях, клали в поховання тощо.

Крім того, варто враховувати, що культ Афродіти в Ольвії мав значні відмінності від культу Афродіти в Херсонесі, що, безумовно, пояснюється різним етнічним походженням громадянських общин: відповідно іонійсько-мілетського і дорійсько-гераклеїського з характерними для кожної з них головними божествами і специфікою релігійного світогляду. Загалом, після порівняльного огляду теракот з різних регіонів Північного Причорномор'я М.М. Кобиліна дійшла висновку, що теракоти Херсонеської держави відрізняються від інших північнопричорноморських теракот, насамперед, наявністю в них досить яскравих особливостей дорійської культури, перенесеної сюди переселенцями — гераклеотами (Кобылина 1970, с. 12—13). У жодному з північнопонтійських полісів Афродіта не мала стільки культових епіклез, як в Ольвії: Уранія, Сірія, Демія, Евплойя, Понтія, Глікея, можливо, Апатура (Русяева 1992, с. 102—106; 2015, с. 35—38; Rusyaeva 2015, p. 272—276). Хоча в ольвійських похованнях класичного та елліністичного часу, як вже зазначалось, знайдено дуже мало теракот, але звертає увагу той факт, що серед литих і карбованих монет в непограбованих могилах цього часу переважають монети з зображенням Деметри, які як «обол Харона» супроводжували небіжчиків (Козуб 1974, с. 105—106; Парович-Пешикан 1974, с. 131).

Таким чином, наведені доповнення з різними аналогіями та авторським розумінням куль-

¹³ Значення присутності Афродіти і Діоніса в елевсінських містеріях з залученням боспорських розписних ваз і багатьох інших пам'яток розкрито різними дослідниками (Mylonas 1960, p. 68—118; Metzger 1995, p. 3—22; Кереньи 2000, с. 147—181).

тів землеробських богинь в Ольвії та на Боспорі, дають підстави для іншої інтерпретації протоми з ольвійського поховання. Найімовірніше, це була Деметра, для якої найтипівшим був ритуальний жест захисту грудей як символу материнства і родючості. Проблематичним однак залишається визначення більш-менш точного прототипу протоми, абсолютного датування та конкретного місця виробництва. При належному та об'єктивному вирішенні цих питань, як видно, виключно важливе значення належить візуальному зіставленню цієї протоми з численними протомами боспорського виробництва.

Разом з тим, слід додати, що тільки факт встановлення автора знахідки цієї ольвійської протоми, якою була А.І. Фурманська, для підтримки її атрибуції та з нагоди століття дослідниці зумовили написання цієї статті. Саме протягом першого року (1963) своєї роботи в Інституті археології я приймала участь в Тірській археологічній експедиції

під керівництвом А.І. Фурманської. У моїй пам'яті залишилися світлі спогади про цю врівноважену, спокійну і мудру жінку, яка терпляче вчила мене, як потрібно проводити розкопки античного міста. Однак продовження спільної праці у Тірі не відбулося. У березні 1964 р. в Києві проходила чергова Республіканська археологічна конференція. Під час своєї доповіді 23 березня 1964 р. на секції античної археології в Інституті археології на Кірова (тепер Грушевського, 4) А.І. Фурманська раптово втратила свідомість і вже не повернулася до життя, хоча їй незадовго до того виповнилося лише 48 років. Але, як бачимо, зроблені нею відкриття і знайдені різноманітні знахідки як у Тірі, так і в Ольвії постійно привертають і надалі привертатимуть увагу багатьох дослідників. Хай ця скромна стаття про знайдену нею протому Деметри, яку їй так і не вдалося опублікувати, нагадає про її століття.

- Белов Г.Д.* Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг. // Хсб. — Севастополь, 1930. — Вып. III. — С. 217—245.
- Белов Г.Д.* Терракоты из Херсонеса // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. II. — С. 70—77.
- Борисюк-Дудкіна А.С., Шевченко Т.М.* Реставрація та реконструкція протоми Афродіти з Ольвії // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття. — К., 2016. — Вип. 1 (18). — С. 145—149.
- Буйских А.В.* Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения) // ВДИ. — 2015. — № 2. — С. 6—21.
- Ветштейн Р.И.* Ольвия // САИ Г1—20. — М., 1966. — С. 11—13, 22—25.
- Гайдукевич В.Ф.* Античные города Боспора. — Л., 1987.
- Денисова В.И.* Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы). — Л., 1981.
- Завойкин А.А.* ΘΘ: двойственность и троичность на святилище элевсинских богинь («Береговой 4») // ДБ. — М., 2003. — 6. — С. 104—119.
- Зинько Е.А.* Монументальные росписи склепа // Склеп Деметры. — К., 2009. — С. 50—75.
- Керень К.* Элевсин: архетипический образ матери и дочери. — М., 2000.
- Книпович Т.Н.* Ольвийская экспедиция (1947 г.) // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVII. — С. 21—30.
- Кобылина М.М.* Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961.
- Кобылина М.М.* Терракотовые статуэтки Фанагории // САИ Г1—11. — М., 1974. — Часть IV. — С. 20—30.
- Козуб Ю.І.* Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.
- Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття. — К., 2016. — Вип. 1 (18).*
- Кругликова И.Т.* Терракоты из Горгииппии // САИ Г1—11. — М., 1974. — Ч. IV. — С. 43—50.
- Леви Е.И.* Терракоты из Ольвии // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. I. — С. 33—49.
- Марти Ю.Ю.* Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки // МИА. — М., 1941. — № 4. — С. 25—36.
- Масленников А.А.* Сельские святилища Европейского Боспора. — М., 2007.
- Мезенцева Г.Г.* Ольвійські теракоти // НЗ КДУ. — 1956. — Т. 15. — Вип. 6. — С. 179—202.
- Нильссон М.* Греческая народная религия. — СПб, 1998.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Пругло В.И.* Терракоты из Тиритаки // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. II. — С. 90—94.
- Пругло В.И.* Статуэтки из Мирмекия // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. II. — С. 94—100.
- Ростовцев М.И.* Декоративная живопись на юге России. — СПб, 1914.
- Русяева А.С.* Культ Кори-Персефони в Ольвії // Археологія. — 1971. — 4. — С. 28—40.

- Русяева А.С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
- Русяева А.С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982.
- Русяева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С.* Боспорская Деметра // Склеп Деметры. — К., 2009. — С. 102—150.
- Русяева А.С.* Граффити из Южного теменоса в Ольвии // ВДИ. — 2015. — № 2. — С. 22—40.
- Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Скуднова В.М., Славин Л.М., Клейман И.Б.* Описание терракот из Ольвии (города и некрополя) // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. I. — С. 49—56.
- Фурманская А.И.* Раскопки ольвийского некрополя в 1956 г. // КСИА АН УССР. — К., 1959. — № 8. — С. 133—138.
- Фурманская А.И.* Памятники скульптуры из Тиры // КСИА АН УССР. — К., 1960. — Вып. 10. — С. 78—83.
- Фурманська А.І.* Рельєфи вершників з Тіри // Археологія. — 1965. — XIX. — С. 158—163.
- Шевченко А.В.* Терракоты античного Херсонеса // МАИЭТ. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. — С. 7—44.
- Berard C.* Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens. — Rome, 1974.
- Bujskikh A.V.* The Southern *Temnos* in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation) // ACSS. — Leiden, 2015. — 21. — P. 222—250.
- Clinton K.* Myth and Kult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries. — Stockholm, 1992.
- Metzger H.* Le Dionysos des images eleusiniennes du IV s.-le // Revue archeologique. — 1995. — Fasc. 1. — P. 3—22.
- Mylonas G.* Eleusis et Dionysos // Ephemeris archaeologica. — 1960. — P. 68—118.
- Nilsson M.P.* Geschichte der griechische Religion. — München, 1976. — Bd. I.
- Peschlov-Bindokat A.* Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6 bis 4 Jh. v. Chr. // JDAI. — 1972. — 87. — S. 60—157.
- Rusyaeva A.S.* Graffiti from the Southern *Temnos* in Pontic Olbia // ACSS. — Leiden, 2015. — 21. — P. 251—279.
- Simon E.* Neue Deutung zweier eleusinischen Denkmäler der IV Jahr vor Chr. // Antike Kunst. — 1966. — 9. — S. 72—78.
- Simon E.* Die Götter der Griechen. — München, 1998.
- Sparkes B.A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6, 5 and 4th Centuries B.C. // The Athenian Agora. — Princeton, 1970. — Vol. XII.

Надійшла 24.05.2016

А.С. Русяева

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ОДНОЙ ТЕРРАКОТЫ ИЗ ОЛЬВИИ

По случаю столетия со дня рождения А.И. Фурманской проведено восстановление авторства находки протомы во время ее раскопок ольвийского некрополя в 1956 г. Недавно она была реставрирована и в полном объеме рассмотрена в публикации А.С. Борисюк-Дудкиной и Т.М. Шевченко. В данной статье представлены различные дополнения к ее изучению, аналогии, суждения, которые дают возможность интерпретировать изображение на протоме как Деметру с характерным для нее ритуальным жестом, согласно с А.И. Фурманской. Проблематичным однако остается определение более-менее точного прототипа протомы, абсолютной датировки и конкретного места изготовления. Тем не менее, при объективном решении этих вопросов исключительно важное значение принадлежит визуальному ее сопоставлению с многочисленными протомами этого типа боспорского производства раннеэллинистического периода.

A.S. Rusiyeva

TO HISTORY OF STUDY OF ONE TERRACOTTA FROM OLBIA

On the 100th anniversary of A.I. Furmanska, the authorship of the protome's discovery during her excavations at the Olbian necropolis in 1956 is resumed. The protome was recently restored and comprehensively discussed in the publication by A.S. Borysiuk-Dudkina and T.M. Shevchenko. In this article, presented are various additions to its study, analogies, judgements allowing the author to interpret the depiction on protome as Demeter with a ritual gesture peculiar for her, according to A.I. Furmanska. However, the determination of more or less exact prototype of protome, of the absolute dating, and of precise place of production remains to be problematic. Nevertheless, in objective solving of these problems, it is important to visually compare the protome with numerous protomai of this type produced in Bosphorus in the Early Hellenistic period.